

zamanda cemaatin kıraati yerine geçmesi Fâtiha'daki bu kapsamlı ifade özelliğinden dolayıdır.

Fâtiha sûresi önce Allah'ı en belirgin nitelikleriyle tanıtmakta ve insanı sağlam bir imanla O'na yöneltmekte, yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı sorumluluk duygusuyla hareket etmeyi dinin ve dindarlığın temeli olarak belirlemektedir. Sürenin, insanoğlunu yaratıcısıyla ve hemcinsleriyle uyum içinde yaşatmak şeklindeki evrensel hedefi gerçekleştirilmeyi gaye edindiği dikkate alınırsa onun sadece Kur'an'ın özü değil aynı zamanda bütün hak dinlerin de özü olduğu sonucuna varılabilir.

Bir yoruma göre Bakara sûresi Fâtiha sûresinin açıklamasıdır; başta Âl-i İmrân olmak üzere diğer bütün sûreler de Bakara sûresinin tefsiridir. Nitekim Fâtiha'da Allah'tan hidayet istenir; onu takip eden Bakara sûresi, bu kitabın müttakileri hidayete erdirmek amacıyla gönderilmiş olduğunu bildiren âyetle başlar. Fâtiha'nın Kur'an'ın bir özeti olduğu kabul edilirse onun bütün Kur'an sûreleriyle ilişkili bulunduğunu düşünmek mümkün olur. Ancak Kur'an'ın Fâtiha'dan, Fâtiha'nın besmeleden, besmelelenin de başındaki "bâ" (ب) harfinden ibaret olduğu yolundaki rivayet ve iddialar muhtemelen Bâtınlık ve Hurûfîlik tesirleriyle ortaya çıkmıştır. Bunlar, Kur'an âyetlerinin ahkâmını küçümsemeye yönelik amaçlar taşımasından kaygı duyulan ve ciddiye alınmaması gereken beyanlardır. Fâtiha'nın yedi kısa âyetten oluşmasına rağmen konusunun önemi ve mâna zenginliği bakımından Kur'an'ın en faziletli ve muhtevalı sûresi olduğu gerçeği, bu sûreyi Kur'an-ı Kerim'in tamamı yerine ikame etme ve diğer bütün sûreleri gereksiz görme gibi bir kanaate götüren böyle bir Hurûfî-Bâtınî anlayışı haklı çıkarmaz.

Fâtiha'nın Kur'an'daki en büyük süre olduğu, Tevrat ve İncil'de bir benzerinin bulunmadığı, Bakara sûresinin son âyetleriyle birlikte "iki nûr" diye anıldığı ve geçmişte hiçbir peygambere benzerinin verilmediği, şifa niyetiyle okunduğu takdirde tesirinin görüleceğine dair hadisler vardır (bk. *Müsned*, III, 450; Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 12; Buhârî, "Tefsir", 1/1, 15/3, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 9, "Tıb", 34; Müslim, "Selâm", 66; Ebû Dâvûd, "Tıb", 19; Nesâî, "İftitâh", 26). Fâtiha'nın faziletiyle ilgili rivayetlere hadis mecmuaları yanında tefsir kitaplarında da geniş yer verilmiştir. Bu sürenin her türlü ha-

yrırlı faaliyetlerin başında veya sonunda, çeşitli vesilelerle tertip edilen meclislerde, merasimlerde, kabirlerde vb. yerlerde dua niyetiyle okunması zamanla Müslümanlığın en köklü şiarlarından biri haline gelmiş, ayrıca hemen bütün tekke ve tarikatların ezkâr ve evrâdi içinde mutlaka Fâtiha'nın da yer alması hususu tasavvuf geleneginde kesintisiz olarak sürdürülmüştür.

Bazı tefsirlerde Fâtiha'ya çok geniş yer ayrıldığı görülmektedir (meselâ bk. Fahreddin er-Râzî, I, 173-290; Elmâlılı, I, 3-145). Öte yandan süre hakkında müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunlardan Râgib el-İsfahânî'nin *Tefsîru sûretü Fâtihatü'l-Kitâb* (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2141/1), Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-ûlûm* (Bağdat Evkaf Ktp., nr. 2316-2317), Sadreddin Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân fi tefsiri Ümmi'l-Kur'an* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 62), Yâfiî'nin *el-Envârü'l-lâ'ihâ fi es-râri'l-Fâtiha* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 79/1), Molla Fenârî'nin *Aynü'l-a'yân fi tefsiri'l-Fâtiha* (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 33), Zebîdî'nin *eş-Tarîkatü'l-vâzıha ilâ es-râri'l-Fâtiha* (Süleymaniye Ktp., Şâzelî, nr. 103/2), Devvânî'nin *Tefsîrü'l-Fâtiha* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2074/1), Allâmek el-Bosnevî'nin *el-Hâdî* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2096/1), Esad Erbilî'nin *Fâtiha-i Şerîfe Tercümesi* (İstanbul 1327), Habîb b. Ali'nin *Kitâbü miftâhi'l-Fâtiha* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2855) adlı eserleri zikredilebilir. Fâtiha sûresini çeşitli yönlerden inceleyen bu tür eserler konusunda Ziya Demir tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ftḥ" md.; *Li-sânü'l-Arab*, "ftḥ" md.; *Müsned*, II, 285; III, 450; V, 114; Dârimî, "Şalât", 36, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 12; Buhârî, "Tefsir", 1/1, 15/3, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 9, "Tıb", 34; Müslim, "Şalât", 38, 40, "Selâm", 66; İbn Mâce, "İkâme", 11; Ebû Dâvûd, "Edeb", 52, "Tıb", 19; Tirmizî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 1, "Mevâkîf", 69, 115, 116; Nesâî, "İftitâh", 26; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), I, 107-110; Vâhidî, *Esbâbü'n-nü-zûl* (nşr. İsmâ b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Beyrut 1411/1991, s. 19-20; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, I, 173-177; Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 113-114; X, 55; İbn Cüzey, *Kitâbü't-Teshîl* (nşr. M. Abdülmün'im el-Yûnusî — İbrâhim Atve İvâz), Kahire, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-hadîse), I, 55-59; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'an*, I, 21-22; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 207; *Tecrid Tercemesi*, XI, 35-37; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), I, 30, 34-35, 43; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, I, 14-15; Âlûsî, *Raḥu'l-me'ânî*, I, 33-34; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 36; Elmâlılı, *Hak Dinî*, I, 5-

6; M. Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-ir-fân*, Kahire, ts. (Dârü lhyâi'l-kütübü'l-Arabiyye), I, 88-89; Abdullah Aydemir, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri*, İzmir 1981, s. 103-111; Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Meccut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri* (yüksek lisans tezi, 1987), MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 18515, s. VII-XVI, 1, 8, 36, 54, 85, 108, 139-140; Muhammed Mahmûd es-Savvâf, *Fâtihatü'l-Kur'an ve cüz'ü 'amme*, Cidde 1406/1985, s. 28-57; R. Paret, "Fâtiha", *EI²* (İng.), II, 841; Zuhûr Ahmed Azhar, "el-Fâtiha", *İDMİ*, XV, 2-7.

EMİN IŞIK

□ FIKIH. Fâtiha sûresinin namazda okunmasının gerekli olduğu hususunda fakihler arasında görüş birliği bulunmakla birlikte bu gerekliliğin derecesi, namaz rek'atlarına ve türlerine göre dinî hükmü, Fâtiha okumayı bilmeyen kimşenin durumu gibi konularda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Her ne kadar namaz ibadeti, genellikle Hz. Peygamber'den öğrenilen ve nesilden nesile intikal eden bir uygulamaya dayanıyorsa da bununla ilgili bazı hususlarda farklı yorumlara elverişli hadislerin ve uygulama örneklerinin bulunması fakihler ve hukuk ekolleri arasında görüş ve yorum farklılıklarının doğmasına sebep olmuştur.

Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre farz ve nâfile ayrımı yapmaksızın tek başına kılınan bütün namazların her rek'atında Fâtiha sûresini okumak farzdır. Çünkü Hz. Peygamber Fâtiha'sız namazın olmayacağını veya eksik kalacağını açıkça belirtmiştir (Müslim, "Şalât", 34-36, 38, 41; Ebû Dâvûd, "Şalât", 132; Tirmizî, "Şalât", 116). Hanefî mezhebine göre ise namazda Fâtiha'yı okumak vâcipdir. Bu mezhebin hukukçularına göre, "Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun" (el-Müzzemmil 73/20) meâlindeki âyet mutlak bir hüküm belirtmekte ve namazdaki Kur'an okuma (kıraat) şartının herhangi bir süre veya sürenin bir bölümünün okunması ile yerine getirilebileceğini ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki bu hükmün Fâtiha sûresiyle kayıtlı olması "nas üzerine ziyade" sayılmakta, bu da Hanefî usulünde nesih kabul edilmektedir. Nesih ise ancak kati bir delille mümkün olup yukarıda geçen ve haber-i vâhid durumunda olan hadislerle nesih câiz değildir. Diğer bir ifadeyle **rükûn*** seviyesindeki bağlayıcı bir hüküm ancak kesin delille sabit olur. Haber-i vâhid bir amelî vâcip kılssa bile onu rükûn haline getirmeye yetmez. Sonuç olarak Hanefiler âyetin mutlak hükmüne dayanarak Kur'an'dan bir bölüm okumayı rükûn yani farz, hadislerle dayanarak

da Fâtiha okumayı vâcip kabul etmişlerdir. Ayrıca Fâtiha'sız namazın olmayacağı yönündeki hadisleri de kemalin gerçekleşmeyeceğine hamledip Fâtiha'sız namazdaki eksikliğin zata değil vasfa ait olduğunu söylemişlerdir. Öte yandan Hz. Peygamber'in, namaz kılış şeklini beğenmediği bir sahâbiye namazın nasıl kılınacağını anlatırken tekbir aldıktan sonra kolayına geldiği kadar Kur'an okumasını söylemesi de (Müslim, "Şalât", 45) Hanefîler'in görüşünü destekler mahiyettedir. Ancak Hanefî fıkıh literatüründe yer alan konuyla ilgili delil ve gerekçelerin önemli bir kısmının mezhebin bu görüşünü desteklemek amacıyla sonraki dönemlerde geliştirildiği söylenebilir.

Hanefîler'e göre Fâtiha'nın okunması sünnet ve nâfile namazlarla vitir namazının her rek'atında, farz namazların ise ilk iki rek'atında vâciptir. Cemaatle kılınan namazlarda imama uyan kimsenin Fâtiha'yı okuyup okumayacağı hususu fıkıh literatüründe ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Hanefîler'e göre cemaatle kılınan namazlarda imam ister açıktan (ceh-rî) ister gizli okusun ona uyan kimsenin Fâtiha'yı okuması gerekmez, hatta okuması mekruh sayılır. Şâfiîler'e göre imama uyan kimsenin kiraatin hem de sessiz olduğu rek'atlarında Fâtiha okuması farzdır. Bundan dolayı Şâfiîler, imamın açıktan okuduğu rek'atlarda Fâtiha'dan sonra cemaatin de okumasına imkân vermek için kısa bir ara vermeyi uygun görürler. Mâlikî ve Hanbelî fakihlerine göre ise imamın açıktan okuduğu rek'atlarda cemaatin onu dinlemesi gerekir, sessiz okuduğu rek'atlarda Fâtiha'yı okuması menduptur.

Fâtiha'yı henüz öğrenemeyen veya öğrendiği halde telaffuz etme yeteneği bulunmayan kimsenin namazda ne okuması gerektiği hususu da fakihler arasında tartışılmıştır. Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin naklettikleri bir rivayete göre, Kur'an'ı öğrenme gücünün yetersiz olduğunu belirterek Kur'an yerine geçecek bir şey öğretmesini isteyen kimseye Hz. Peygamber şunu okumasını söylemiştir: "Sübhânellâhi ve'l-hamdü lillâhi ve lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh" (Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ile ona hamdedirim, Allah'tan başka ilâh yoktur, Allah büyüktür, her türlü tasarruf ve kudret ancak yüce Allah'a aittir). Ebû Dâvûd'un rivayetinde yer aldığına göre aynı kişinin, "Bu sözlerin hepsi Allah içindir, kendim için ne diyeyim?" diye sorması üzerine Re-

sûl-i Ekrem şu duayı okumasını tavsiye etmiştir: "Allâhümmerhamnî ve'rzuqnî ve âfinî ve'hdinî (Allahım! Bana merhamet et, bana rızık ver, âfiyet ihсан et ve beni hidayete erdir) (Ebû Dâvûd, "Şalât", 135; Nesâî, "İftitâh", 32). Hanbelî fakihleri, namazda Fâtiha sûresini okuyamayan kimsenin âyet ve harf sayısı bakımından ondan az olmayacak başka âyetler okumasının câiz olduğunu söylemişlerdir. Eğer Fâtiha sûresinin bir âyetini biliyorsa bu âyeti yedi defa tekrar etmesi başka âyetler okumasından iyidir. Yalnızca Kur'an'dan bir âyet bilmesi durumunda da hüküm aynıdır. Ancak hiç âyet bilmiyorsa hadiste geçen duayı okur. Duanın tamamını okuyamaması halinde bir kısmını tamamına denk olacak ölçüde tekrar eder. Bunu da yapamazsa Fâtiha okuyacak kadar bir süre ayakta bekledikten sonra rükûa gider. Bu durumdaki kimse namazını cemaatle kılmaya gayret etmelidir. Şâfiîler de bu konuda Hanbelîler'in görüşünü benimsemekle birlikte Fâtiha sûresinin yerine okunacak duayı belirlememişler, bu sûreden kısa olmamak şartıyla herhangi bir duayı veya zikri geçerli saymışlardır. Mâlikî mezhebine göre Fâtiha sûresini okuyamayan kimsenin namazı cemaatle kılması gerekir. Cemaate yetişememesi veya imam bulamaması halinde ise mezhepte, bu durumdaki bir kimsenin zikir ve tesbihle Fâtiha'nın yerini doldurması veya hiçbir şey söylemeden beklemesi şeklinde iki görüş vardır. Hanefîler'den Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed daha farklı bir yaklaşımla, Fâtiha'nın aslını okuyamayan kimsenin öğreninceye kadar melâlini Farsça olarak (Arapça dışındaki dillerden biriyle) okuyabileceğini söylemişlerdir. Ebû Hanîfe, Kur'an'ın asıl rûknünün mânası olduğu noktasından hareketle Arapça telaffuza güç yetirilsin veya yetirilmesin namazda Fâtiha'nın anlamının da okunabileceğini ileri sürmüşse de bu konuda mezhepte hâkim olan görüş imâmeynin görüşüdür. Ebû Hanîfe'nin bu görüşünden daha sonra vazgeçtiği yolundaki ifadeler de ikinci görüşü desteklemeyi hedef almaktadır. Namazda kiraatin zaruret hali dışında aslından başka bir dille olamayacağına dair görüşün dayanağı, birçok âyette (meselâ bk. Yûsuf 12/2; Tâhâ 20/113; Fussilet 41/3) Kur'an'ın Arapça bir kitap olduğunun belirtilmesi, ayrıca mânası yanında lafziyle de mucize olması sebebiyle "Kur'an" kelimesinin ancak Arapça metin için kullanılabileceği, tercümelere

ise Kur'an denilemeyeceği gibi hususlardır. Ayrıca Fâtiha'nın ve diğer namaz sûrelerinin ezberlenmesinde fazla güçlük bulunmadığı gibi İslâm'ın en önemli ibadetlerinden olan namazın müslümanlarca ortak bir ibadet diliyle kılınmasında da büyük faydalar vardır. Bu sebeple İslâm tarihi boyunca bütün müslüman toplumlarda namaz Kur'an'ın aslı ile kılınmış, Hanefî hukukçularının özellikle yeni müslüman olanları göz önünde bulundurarak getirdikleri çözüme fazla ihtiyaç hissedilmemiştir.

Fâtiha'nın arkasından "âmin" demek dört mezhebe göre de sünnettir. Ancak cemaatle kılınan namazlarda bu konuda bazı görüş ayrılıkları mevcuttur (bk. ÂMİN).

Fâtiha sûresinin başındaki besmelenin bu sûreden sayılıp sayılmayacağı konusu İslâm âlimleri arasında tartışılmıştır. İmam Mâlik ve Evzâî ile daha çok ilk dönem Hanefî ve Hanbelî fakihleri besmelenin başında bulunduğu sûrenin âyeti sayılmayacağını söylerken Şâfiî'ye ve ayrıca Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir rivayete göre besmele Fâtiha'nın ve başında bulunduğu sûrelerin ilk âyetidir. Ebû Hanîfe, Dâvûd ez-Zâhirî ve bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, besmelenin başında bulunduğu sûrelerden bağımsız birer âyet olduğu kanaatindedirler. İmam Şâfiî'den nakledilen bir diğer rivayete göre ise sadece Fâtiha sûresinin başındaki besmele bu sûrenin bir âyeti sayılır (daha fazla bilgi için bk. BESMELE). Âyet olduğunu kabul edenlere göre namazda besmele okunmasının hükmü Fâtiha okunmasının hükmü gibidir. Aynı şekilde cenaze namazında Fâtiha sûresinin okunması konusunda da mezhepler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır (bk. CENAZE).

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "Şalât", 34-36, 38, 41, 45; İbn Mâce, "İkâme", 11; Ebû Dâvûd, "Şalât", 132, 135; Tirmizî, "Şalât", 116; Nesâî, "İftitâh", 32; Sah-nûn, *el-Müdevvene*, I, 64-68; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 20-28; Serahsî, *el-Mebûsât*, I, 19; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 2-5; Kâsânî, *Bedâ'î*, I, 110-113; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 108-110; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, I, 188-218; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), I, 476-485; Kurtubî, *el-Câmî*, I, 117-123; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Kahire 1389/1969 — Beyrut 1404/1984, I, 476-491; Buhûtî, *Şerhu Müntehe'l-irâdât*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 178-180, 205; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, II, 234-240; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 228-231; Mustafa Saîd el-Hin, *Eşerü'l-ihtilâf fi'l-kavâ'idü'l-uşûliyye*, Beyrut 1406/1985, s. 275-280; *Mu.F.*, XXVII, 64.